

Rendszer és identitás: ami változik és ami nem

Hozzászólás Erős Ferenc és Szummer Csaba vitájához*

Való igaz, hogy a kelet- és közép-európai államszocialista rendszerek összeomlása nagy kihívás elé állította a társadalomtudományok művelőit. A társadalmi változások ugyanis nem korlátozódnak a politikai rendszer átalakulására, hanem valamennyi társadalmi alrendszer mozgásban van.¹ A nagy léptékű társadalmi változások természetesen nemcsak rendszerszinten értelmezhetőek, hanem a társadalmi cselekvők, a társadalom tagjainak szempontjából is, akik alakítják és elszenvedik a makrostrukturális folyamatokat. Ezt a szempontot igyekszik érvényesíteni a társadalomlélektan is, amikor a rendszerváltást a társadalmi cselekvők identitása felől közelíti meg.

A szovjet típusú államszocialista társadalmi rendszer főbb karakterisztikumai röviden úgy foglalhatók össze, hogy a politika maga alá gyűrte az összes társadalmi alrendszert, megfosztva őket ezáltal a polgári társadalmakban rájuk jellemző autonómiától. A redistributív tervgazdaságban nem érvényesülhetett maradéktalanul a piacgazdaságra jellemző racionalitás, mert azt különböző társadalompolitikai, ideológiai korlátok megakadályozták. (Ez vezetett végső soron az egész rendszer alkalmazkodási képtelenségéhez és összeomlásához.) A politika e domináns pozíciójához mindennekelőtt a magántulajdon felszámolásán keresztül vezetett az út. A magántulajdonnak az eltörlése tette lehetővé a totalitáriánus társadalmi rendszer államszocialista—redistributív modelljének kiépítését: a gazdaságon belül megszüntették a piaci viszonyokat, a civiltársadalmat, „a szabadság kis köreinek” közegét elsorvasztották, és betiltották a politikai pártokat. Az egykori tulajdonos osztályok (paraszság és a polgárság) mint potenciális ellenségek a rendszer üldözöttjeivé váltak. A magántulajdonnak e folyamat szempontjából azért van kardinális jelentősége, mivel intézménye nélkül kizárt mindenféle autonómia, amelyet nem túlzás a modern, polgári társadalom esszenciájának tekinteni. Tulajdonos polgárság nélkül nincs civiltársadalom, nincs nyilvánosság, többpártrendszer etc., csak állampolgárok vannak, akik többszörösen is kiszolgáltatottak az állami politika manipulációjának. A kívánatosnak tartott identitáspluralizmus

* Erős Ferenc: „Rendszerváltás — identitásváltás.” Magyar Tudomány, 1991. 9. sz. 1104-1110. o. és Szummer Csaba: „Identitásváltás vagy identitáspatológia.” 1992. 2. sz. 217. o.

¹ Elég legyen itt csak két területre utalni: a kultúra területén megszűnt a politikai akaratot kifejezésre juttató „kézivezélés”, de még nem alakult ki helyette a kultúra sajátlagos szempontjainak relatív autonómiát biztosító intézményrendszer (pl. a civiltársadalom forrásain nyugvó mecenatúra), a gazdasági alrendszer pedig a redistributív tervgazdaságból magántulajdonon alapuló piacgazdasággá alakul át.

autonóm polgárok nélkül nem léteznek. A rendszerváltás és identitásváltás kapcsolatáról Erős és Szummer írásához kapcsolódva, a fenti összefüggést szem előtt tartva kívánok írni.

Erős Ferenc „Rendszerváltás — identitásváltás” című tanulmányában a totalitáriánus rezsimok identitást manipuláló törekvéseit és az identitásreprezentációk szintjén tetten érhető „erodálódást” elemezve a kelet- és közép-európai posztkommunista átmenetek társadalomlélektani megközelítésére tett kísérletet: olyan alacsonyabb elemzési szintet javasol „napjaink Kelet- és Közép-Európájának realitásának megértéséhez”, melynek fókuszában az a kérdés állana, „hogyan változott és mi nem az emberek feletti hatalom gyakorlásának mikromechanizmusai”. „A totális rendszerek egyik célja az, hogy megfossza az embereket személyes és társadalmi identitásaik sokféleségétől, sőt adott esetben emberi identitásuktól is.” A monolitikus hatalmi struktúra kiépítését célul kitűző rendszer a nyilvános és a privát identitások uniformizálására, okkupálására törekszik, minek eredményeképpen először szakadás következik be a normális esetben nem (élesen) elkülönülő nyilvános és a privát identitások között oly módon, hogy a nyilvános identitásreprezentációk a hatalmi elvárásokhoz igazodnak, míg a privát szférán belül javarészt intakt módon megőrződnek az identitáselemek. Az uralkodó ideológia további manipulációjának eredményeként a privát identitások erodálódása, kikopása is megfigyelhető.

Több szempontból helytállóan érzem Szummer Csaba észrevételeit és kisebb kiegészítésekkel végkövetkeztetéseit is: „...Közép-Európa esetében...kétszeres védeművel, a *civil társadalom* és a *családi szféra* ellenállásával kell számolnunk a rendszer ideológiai nyomását vizsgálva; mindez azt eredményezi, hogy a privát identitáselemek kiszorítása csupán a társadalom nyilvános szférájában járt *részleges* sikerrel, míg az egyes emberek *tudatos* szférájáig csak patológikus esetekben hatolt el a totalitárius rendszer.” E gondolati vonal mentén néhány olyan szociológiai összefüggésre szeretném felhívni a figyelmet, melynek segítségével pontosabban meghatározható az „erózió tipológia” érvényességi köre, továbbá a rendszerváltás és identitásváltás kapcsolatának összetevői.

Először is történeti régióink *társadalmainak strukturális sajátosságainak* teljesebb körű számbavételét javaslom. Szücs Jenő Európa három történeti régiójáról írott elemzésében nemcsak a keleti, de a nyugati fejlődési modelttől való eltéréseket is kiemelte Közép-Európa mint történeti entitás önállóságát taglalva: „A másik szempont viszont egy kísérletes visszahajlás. Az az éles gazdaság- és társadalomszerkezeti demarkációs vonal, amely Európát mintegy 1500 után kettészelte, a túlnyomóan tágasabb keleti félt jelölve ki a »második jobbágyság« területét, megdöbbentő pontossággal ama bizonyos 800 körüli Elba—Lajta határ nyomvonalában reprodukálódott. Mi több, újabb csaknem félévezred múltán, napjainkban, szinte pontosan megint e határvonal mentén (...) oszlik meg Európa minden korábbinál végtetesebben két 'táborra'. Mintha Sztálin, Churchill és Rooseveltt gondosan tanulmányozták volna a Nagy Károly-kori status quot, a császár halálának 1130. évfordulóján.”² Arról, hogy Szummer csak a képlet egyik oldalát emelte ki, az általa használt kifejezéssel élve az a „durva felbontású optika” juthat eszünkbe, melyet ő jogosan kritizált Erős írásának szemlélete kapcsán. A „rabnemzetek” térségében — melyre „az orosz medve tette rá a mancsát” (és még folytathatnánk az ezzel kapcsolatos sztereotípiákat) — volt olyan belső potenciál is, amely számos vonatkozásban előzményeül szolgált totalitáriánus

² Szücs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Magvető, 1983. 11-12. o.

berendezkedés számára. Gondoljunk csak az 1945-öt közvetlenül megelőző időszak, a Horthy-rendszer némely társadalomszerveződési sajátosságára, melyek a túlburjánzott állami szférával, az állami bürokrácia szokatlan gazdasági-társadalmi súlyával kapcsolatosak. Az állam paternalista szerepvállalása a régió megkésett fejlődésével és ebből adódóan a modernizáció folyamatának állami vezérletével hozható összefüggésbe. A polgári társadalom kiépítésének, a kapitalista termelési formák meghonosításának programját (a független nemzetállam megteremtésével egyidejűleg) politikailag nem a hazai polgárság, hanem a liberális középnemesség és az arisztokrácia egy része vállalta magára.

Ezek a társadalmi rétegek „vállalkozáspártiak” voltak, abban az értelemben, hogy demonstratív akciókat kezdeményeztek a honi ipar fejlesztése érdekében, és kezdetben érdekeik is a gazdaság kapitalizálódásához kapcsolódtak, de polgárosodásuk elakadt, csökevényes maradt: a tradicionális rendi életmód és értékrendszer az állami-politika hatalom felé orientálta őket, amely szférában érvényesülhetett a dzsentrik csoportspecifikus kompetenciája, az *uralmi szakszerűség*. A rendies elkülönülést megőrző „úri” életforma a magyar társadalom értékhierarchiájának csúcsán helyezkedett el, és nem alakult ki össztársadalmi befolyással bíró alternatív, modern magatartási minta.³ A totalitáriánus rendszer társadalmi és társadalomlélektani mechanizmusainak számbavételekor tehát — a szovjet megszállás mellett — az *állampolgári autonómia hiányát, a bürokratikus orientációt* sem fölösleges kellőképpen hangsúlyozni.

Másodszor a rendszer és identitás kapcsolatának vizsgálatakor a társadalmi struktúrában különböző pozíciót elfoglaló csoportok szerinti specifikációt javasolnám. A tárgyalt téma tipikusan értelmiségi probléma, hiszen ez a társadalmi csoport termeli ki azokat a kulturális sémákat (így a politikai ideológiákat is), melyek mentén azonosulási kategóriák alakulnak ki, és az értelmiség a társadalmi nyilvánosságban mint azonosulási minták közvetítője jelenik meg. Mégsem elhanyagolható ez a szempont, hiszen ez által határozható meg az Erős által leírt modell érvényességi köre. A konkrét kérdéseim tehát: melyek azok a társadalmi csoportok, melyek elfogadták a kommunista ideológia által felkínált azonosulási kategóriákat, továbbá mi az oka és funkciója a nyilvános és privát identitások közötti szakadék létrejöttének?

A „történelmi dimenzió” maradványa érdemes az *1945-ös szituáció* kissé részletesebb vizsgálatának szükségességére is felhívni a figyelmet, mikor a Szummer által felvetett gondolatokat tovább vinni igyekszünk. A politikai helyzetet körülfontó társadalomlélektani ambivalenciákra Bibó István már egy 1945-ben írt tanulmányában rámutatott: a Vörös Hadsereget, a hivatalos propagandával ellentétben, a társadalom nagyobbik hányada nem felszabadítóként üdvözölte, hanem megszálló katonai hatalomként fogadta, és a forradalmi léptékű társadalmi átalakulást sem forradalomként élték át az emberek.⁴ Mégis azt lehet mondani, hogy 1944/45 és 1947/48 között a demokratikus kibontakozás és nemzeti önértelmezés lehetősége még nyitott volt. Mindenekelőtt a földreformmal szélesedett ki az a társadalmi réteg, mely az új rendszerben látott garanciát arra, hogy a Horthy-rendszer kirívó szociális igazságtalanságai többé ne jellemezhesék az országot. 1945-ben a történelem maga alá temette, a föld alá szorította a mindaddig továbbélő feudális-rendi társada-

³ A korszak mentalitás- és társadalomtörténetéről l. Hanák Péter tanulmányait, különösen Hanák Péter: *Kert és Műhely. Gondolat, 1988. és uő. (szerk.): Magyarország története 1890—1918. (7/1. kötet) Akadémiai Kiadó, 1978. 426—515. o.*

⁴ Bibó István: *A magyar demokrácia válsága*. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok. Második kötet, 1945—1949. Magvető, 1986.*

lomszerkezet elemeit és megszüntette a szélsőjobboldali politizálás lehetőségét, ugyanakkor felszámolta azt a társadalom alatti helyzetet, amely a parasztságot jellemezte.⁵

A fordulat éve után kiépített szovjet mintájú társadalmi rendszer társadalmi elfogadottságát tekintve sohasem volt legitimnek tekinthető. Ennek ellenére elmondható az is, hogy a magyar társadalom bizonyos csoportjai azonosultak a kommunista ideológiában megfogalmazott politikai célokkal.⁶ A „cui prodest”? kérdésének felvetése közelebb vihet a kérdés megválaszolásához. A Rákosi-rendszernek — amely leginkább emlékeztet az orwelli totalitáriánus berendezkedéshez — az elsődleges haszonélvezői a káderek voltak. E társadalmi csoport rekrutációja két forrásból származott. Egyfelől az értelmiségnek azon csoportjaiból, amelyek a régi rendszerben nem kompromittálódtak, esetlegesen azzal már 1945 előtt is szemben álltak. E csoport jelentős frakcióját képezte a magyarországi zsidóság azon része, mely a Holocaustot túlélve nem hagyta el az országot, és zsidó identitását feladva a többségi társadalomhoz való asszimilációs szándékát megőrizte. Az asszimiláció megvalósításának egy új, eltérő módját kínálta fel számukra a kommunista párt azáltal, hogy a partikuláris identitások kiiktatását ígerte a proletár internacionalizmus univerzalizmusáért cserébe. Ez a réteg tehát a korábbi nemzethez való sikertelen asszimilációs stratégiáját cserélte föl egy újabb, sokat ígérő asszimilációs móddal, melynek csatornája a kommunista párt volt.⁷ A káderelit második nagy csoportját az úgynevezett „népi” származásúak képezték. A proletárdiktatúra a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság hatalmának nevezte magát, és a társadalmi mobilitásra való hivatkozás a hivatalos propaganda egyik leggyakoribb érve volt ezen állítás alátámasztására. Valóban az 1950-es évek a nagyarányú strukturális mobilitás korszaka: ekkor válik Magyarország agrárországból „ipari-agrár” országgá. A makrostrukturális folyamatok azonban nem a propaganda által hangoztatott lélektani hatást váltották ki az érintettek körében. A parasztság arányának csökkenése nem társadalmi felemelkedést jelentett az újonnan városba érkezett szakképzetlen munkások számára, hanem éppen az ellenkezőjét: a lecsúszást. A „hatalmat gyakorló” osztályok társadalmi pozíciója más társadalmi rétegekhez képest tehát nem változott, nem emelkedett. Egyéni kiemelkedésre azonban volt lehetőség, amíg a rendszer „káderéhségét” ki nem elégítette. Az új vezetőkben, a „gyorstalpalók” elvégzőiben, a különleges ösztöndíjakban részesülőkben egy életre tudatosodott, hogy marsallbotjukat (vagy csak az első télikabátjukat) az új rezsimnek köszönhetik. Ez egy olyan attitűdöt indukált, amely nem jellemezhető a felkapaszkodott parvenű gesztusaival, sem nem a cinizmussal teli karrierizmussal, hanem sokkal inkább a „janicsár-effektus” által kiváltott rendszerhez és ideológiához való elkötelezettséggel, pontosabban vak hittel, mely érzéketlen a normatív célok és az attól távol eső realitás diszkrépanciájára.⁸ Ez a káderréteg (pontosabb szociológiai terminussal: uralmi rend) volt tehát, amely érdekeinek leginkább megfelelt a Rákosi-rendszer és amely leginkább azonosulhatott a rendszer

A témával kapcsolatosan lásd: Szabó Miklós: Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében. In: Politikai kultúra Magyarországon, 1896—1986. Válogatott tanulmányok. 1989 225—251.

⁶ A magyarországi államszocialista rendszer legitimitációjáról l. Szabó Miklós: A legitimitáció történelmi alakváltozásai. In: i. m. 275—306. o. Ideológiatörténeti elemzéséhez hasznos szempontokat nyújtott: Programideológiák és állapotideológiák. Az ideológia szerepe és típusai a polgári korszakban. In: i. m. 87—92. o.

⁷ A kérdéssel l. Kovács András: Zsidókérdés a mai magyar társadalomban. In: Fűzfa Balázs, Szabó Gábor (szerk.): A zsidókérdésről. Szombathely, Németh László Szakkollégium, 1989. 47—86. o. és Erős Ferenc, Kovács András, Lévai Katalin: Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok? Interjúk. Medvetánc, 1985. 2—3. sz. 129—144. o.

⁸ A kérdéssel l. Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Gondolat, 1982. és Szabó Miklós: A legitimitáció... (1. 7. számú jegyzet).

ideológiájával. Az Erős által leírt identitás-erőző tipológia érvényessége véleményem szerint leginkább e rétegre korlátozódik.

A sztálinizmus baloldali modernizációs programideológia volt, azonban ellenséggé vált vizsgálva szembeszökő hasonlóság mutatható ki a fasiszta ideológiával: a fasiszta és a kommunista ideológiára épített uralom egyaránt igyekezett a modern polgári éthoszt hordozó rétegeket (többször fizikai létükben is) teljes egészében felszámolni. Az igazi „őrségváltás” 1948 után játszódott le, de nem a par excellence polgári szektorban, a kereskedelmi és pénzügyi szférában, amint ezt a hazai szélső jobboldal ideológusai megfogalmazták (ezt ugyanis egészében felszámolták), hanem az állami bürokráciában. A káderelit hajtotta végre ezt az „őrségváltást”, amely éppen azokból a rétegekből rekrutálódott, melyek elől az állami karrier lehetősége az elmúlt időszakokban zárva volt. A váltás ideológiáját, a bürokratikus princípium kiteljesítését a hatalomra került kommunista párt ideológiája adta, melynek kidolgozója a hatalmi ambíciójának megvalósítására törekedő (kelet-európai) értelmiség volt.⁹

A polgári mentalitás — mely alatt készségek, értékek, attitűdök, viselkedési szabályok és formák együttesét értjük — kontinuitásának, átörökítésének esélyét gazdasági bázisának, a *magántulajdonnak* a szinte teljes körű felszámolása rontotta le igazán. A racionális redistribúció rendszere — a proletárdiktatúra —, a polgári mentalitás megnyilvánulási terénümának, a *civil társadalomnak* a széttűzésére törekedett. Az ideológia és identitás kapcsolatában ez úgy jelentkezett, hogy a rendszer — egyéb legitimációs bázissal nem rendelkező — totális ideológiai azonosulást követelt meg a társadalom minden tagjától. Ez nemcsak a politikai közömbösséggel szembeni intoleranciában, hanem a civil társadalom kereteiben létező (nyilvános és privát) partikuláris identitáselemek sokféleségének felszámolására való törekvésben is manifesztálódott. A nyilvános és privát identitások (identitás-reprezentációk) közötti szakadék (splitting) politikai funkcióját szemléletesen írta le Szabó Miklós: a rendszer csak „...akkor volt legitim rendnek tekinthető, ha az egész nép teljes mértékben, ‘egy emberként’ azonosítja magát ezzel az ideológiával, ezért nem tűrhetett politikai közömbösséget. Minél nagyobb volt az a tömeg, amely nem azonosult a rendszer ideológiájával, annál inkább rákényszerült a vezetés, hogy a legitimáció látszatát az azonosulás külső jeleinek erőltetésével teremtsen meg. Ennek volt fő eszköze a személyi kultusz.”¹⁰ 1956-ban magát a Rákosi-rendszert nyelte el a saját maga által létrehozott „szakadék”.

Harmadik szempontom a kommunista ideológia funkciója *történeti változásának* figyelembevétele. Ezzel kapcsolatos a kérdés is: milyen tényezők segítették elő a civil társadalom reanimálódását, a nyilvánosság pluralizálódását?

A Kádár-rendszer egyik legkorábbi felismerése az volt, hogy a totális azonosulás ki-erőszakolásának stratégiája a forradalom után egyrészt ellehetetlenült, másrészt nem tölti be legitimáció-pótlék funkcióját. A kádári konszolidáció a társadalom közömbösítésének útján haladt. Ez a folyamat az említett „szakadék” szűkítése révén volt megoldható: megkezdődött a privát szféra autonómiájának visszaállítása. A rezsim nem tartott már igényt mindenki-mindenkori demonstratív azonosulási gesztusaira. „Aki nincs ellenünk, az velünk van” — fogalmazódott meg a politikai szlogenben az ideológia „gyarmatosítási” törekvéseiről való lemondás. Az ideológia mindeközben tartalmilag lényegesen nem módosult: ugyanaz a „marxista—leninista” kurzus volt érvényben, mint a szocialista blokk többi ál-

⁹ Konrád György, Szelényi Iván: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. Áramlat, Budapest, 1985.

¹⁰ Szabó Miklós: A legitimáció... i. m. 287. o.

lamában. Ami azonban megváltozott az 50-es évekhez képest, az a politikai ideológia különböző társadalmi alrendszerekhez viszonyított pozíciója volt. Az addig kizárólagosságra törekvő ideológia egyfajta taburendszerre „konszolidálódott”: a nyilvánosságban 1956 „ellenforradalom”, az egypártrendszer és a szovjet csapatok jelenléte nem megkérdőjelezhető „történelmi realitás” volt, és a magántulajdon fogalmát még a reform közgazdasági irodalomban is csak körülírások helyettesítették. Lényegében ezekkel a „premisszákkal” érezte a jelenlétét a politikai ideológia, miközben az alapvetően redistributív társadalmi újratermelési modell változatlan maradt annak ellenére, hogy a káderelit hatalmát megosztani kényszerült a technokrata, szakmai kompetenciával fölvérezett értelmiségi csoportokkal.

Nemcsak az ellenségkép módosult, hanem az ideológia jövőképe is: a kommunizmus nem a közeli jövőben megvalósuló közvetlen cél immár, hanem a távoli jövő homályába vész el, *politikai mítosszá* (Szabó Miklós) lényegül át. Persze ez már későbbi, a hatvanas évek végétől tetten érhető jelenség, és egy, a privát szféra emancipációjával azonos jelentőségű folyamat kibontakozásával párhuzamosan figyelhető meg. A civil társadalom újszerveződéséről van itt szó. Az 1948-ban elakadt polgárosodási folyamat a megújuló reform törekvések érvényesülésével merev korlátok között, de igen széles társadalmi közegben bontakozhatott ki. A lakossági fogyasztás szinten tartásához lehetőséget nyitottak az első munkahelyen megszerezhető jövedelmek kiegészítésére, minek eredményeképpen a redistributív-bürokratikus (első) gazdaság mellett gomba módra kinőtt az alapvetően piaci koordináltságú második gazdaság. A hetvenes évtizedben már a második gazdaságba való bekapcsolódás tömeges méretű volt. A lakosság széles rétege sajátított el olyan készségeket, attitűdöket, amelyek idegenek voltak a bürokratikus orientációtól. Soha nem látott mértékben jelentek meg a polgári mentalitás csirái a politikai állam gyilkos öleléséből kibontakozó civil társadalomban, mely folyamatnak a kezdete nem véletlenül számítható a hatvanas évektől, mikor is a gazdasági reformok szabadabb utat engedtek a kisüzemű vállalkozásoknak. A „háztájiásnak” és a „maszokolásnak” az időszaka ez, amely egybeesik az autonóm (ifjúsági) szubkultúrák, klubok, mozgalmak hősorával. A történelmi szituáció paradoxona, hogy az államszocialista rendszerben váltak a magyar társadalom számára általánosan hozzáférhetővé azok a vállalkozói készségek, melyek a polgári mentalitás részét képezik.¹¹

A civil társadalom fejlettségéről tanúskodik a nyilvánosság *határainak kiszélesedése* is. Az államszocialista rendszer utolsó évtizedében születtek meg azok a fórumok, melyeknek együttesét már a kortárs szociológiai irodalomban is — a második gazdaság analógiájára, — második nyilvánosságnak neveztek: ekkoriban kezdődtek el például a „repülő egyetemek” előadásai és a szamizdat kiadványok terjesztése, melyeknek inkább a közvetett hatása volt jelentős, amennyiben az első, korlátozott nyilvánosság határainak kiszélesítését segítette elő. A tematizálható kérdések körének folyamatos bővülésével párhuzamosan figyelhető meg a korábban illegitimnek tekintett (vallási, etnikai, szubkulturális) identitáselemek alapján szerveződő közösségek reneszánsza, melyek a differenciálódó politikai mezőben érdekérvényesítő csoportokként is fellép(het)tek. A csoportidentitások reneszánsza azonban nemcsak a fokozatosan bővülő politikai szabadságnak volt köszönhető. A rendszer válságának terebélyesedésével párhuzamosan, amelyet a lakosság életszínvonal csökkenésként élt át, növekedett (és a mai napig is növekszik) a társadalmi létbizonytalanság: a „minden mozog”

¹¹ A szocialista polgárosodás az egyik legvitatottabb hazai szociológiai téma, erről l. a Replika című folyóirat Szelényi Iván munkásságáról rendezett vitáját. Replika, 1990. 2. sz.

állapotában szilárd pszichológiai támaszként szolgálnak az öröklött identitáskategóriák: a készen kapott identitáselemek recentralizálódásában elsősorban ez az összefüggés érhető tetten. A viszonylagosan kifejtett második gazdaság és civiltársadalom a politikai rendszerváltás előkészítéséül szolgált, amennyiben a társadalom érdekluralitásának artikulációját segítette elő. Az előzőekben vázlatosan tárgyalt társadalmi folyamatok azonban csak egy folyamat kezdetét jelentik. A polgárosodás még korántsem teljesedett ki.¹² A modern „különbözőségeken és heterogenitáson alapuló identitásformák” általánossá válása elképzelhetetlen a civiltársadalmat megteremtő, autonóm polgárság nélkül. A politikai rendszerváltás, a többpártrendszerű parlamenti demokrácia megteremtésének főszereplője az értelmiség volt, mely társadalmi csoport felismerte történelmi lehetőségét a káderelittől való függetlenedésre és a politikai hatalom megszerzésére. A rendszerváltás kardinális kérdése, hogy az új politikai elit hatalmát újabb rendies struktúrák kiépítésére használja föl, avagy a polgárosodás össztársadalmivá válásán munkálkodik, amely végső soron hatalmának megosztásához vezet. A modernkori Közép-Európát a *rendies és a polgári társadalomstruktúra kettőssége* jellemezte. Az identitáspluralizmus szociológiai előfeltételét és garanciáját az utóbbi társadalomszerveződési mód dominanciája jelentené.

Fábián Zoltán

A zöltségboltos és a hatalom — avagy: ismét az identitásváltásról

„Rendszerváltás — identitásváltás” című cikkemre (*Magyar Tudomány*, 1991/9. sz.) két reflexió érkezett: Szummer Csabáé (1992/2.) és Fábián Zoltáné, amely fentebb olvasható. Megköszönöm ezeket az észrevételeket, amelyek fontos és általam elhanyagolt mozzanatokra hívják fel a figyelmet, és amelyek további gondolkodásra, kutatásra serkenthetik a témában érdekelteket.

Szummer Csaba hozzászólásában több ponton vitatkozik állításaimmal. Kritikájának legfőbb mondanivalója, hogy a cikkemben leírt identitás-deformációk „csak a társadalom egy szűk rétegét jellemzik, míg a többség esetében a külső kényszerszerűen realisan figyelembe vevő színlelésről, tehát lényegében *viselkedési* és nem identitás-módosító stratégiáról beszélhetünk csupán, amely a kényszer eltűnése után szinte azonnal eltűnik”. Szerinte Közép- és Kelet-Európában kétszeres védőernyővel, a civil társadalom és a családi szféra ellenállásával kell számolnunk — ebből következik, hogy mindaz, amit én az identitások erőzójának nevezek, az nem más, mint adaptív viselkedés, nem pedig analitikus értelemben vett énvédő mechanizmus. Én magam azonban cikkem egyetlen helyén sem állítottam azt, hogy az általam felvázolt identitástorzulás-típusok a társadalom többségére volnának általánosan jellemzők. Céлом az volt, hogy a torzulásokat próbáljam meg tipizálni, elvonatoztatva (ha vannak ilyenek) a „sine morbo” esetektől. Lehet, hogy Szummernek igaza van abban, hogy a társadalom tagjainak többsége a realitásokat felmérve és azokhoz

¹² Kolosi Tamás: A „reális szocializmus” összeomlásának társadalmi okai. *Valóság*, 1991. 9. sz. 11—16. o.